

РОЗУМНІСТЬ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

Розглянуто основні вимоги до процесу застосування норм права. Проаналізовано значення розумності в системі принципів до правозастосування, в країнах загального права та у правовій системі України.

Ключові слова: принцип застосування права, вимоги, норми права, розумність, пропорційність.

У юридичній літературі застосування права традиційно визначають як управлінську діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, а також уповноважених державою суб'єктів з винесення індивідуально-конкретних приписів, якими одним учасникам правовідносин надаються права, а на інших покладаються обов'язки [10, с. 10]

Правозастосування як особливий вид реалізації норм права вивчали багато вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема С. С. Алексєєв, А. Барак, Д. О. Бочаров, А. Б. Венгеров, П. Є. Недбайло, С. П. Погребняк, Ю. О. Тихомиров, О. Ф. Черданцев, С. В. Шевчук, Р. Циппеліус та ін. Дещо менша увага приділена питанням вимог до правильного застосування норм права.

Метою цієї статті є виявлення основних вимог до правильного застосування норм права та визначення ролі розумності для правозастосування.

На думку С. С. Алексєєва, застосування права є другим за значенням після правотворчості чинником, що «істотно впливає на правове регулювання, притому впливає у самому ході, у процесі впливу права на суспільні відносини»; «органи застосування права в оптимальному випадку продовжують «справу», розпочату правотворчістю», вони «покликані забезпечити приведення в життя юридичні норми, виражені в них загальні програми

поведінки, конкретизоване їх втілення в реальних життєвих процесах з урахуванням особливостей тієї чи іншої конкретної ситуації» [1, с. 259].

Д. О. Бочаров визначає «правозастосовчу діяльність» як здійснювану на засадах доцільності, справедливості й обґрунтованості піднормативну діяльність компетентних суб'єктів з видання конкретизованих й індивідуалізованих владних приписів (індивідуальної регламентації) та забезпечення їх видання й фактичної реалізації (правозабезпечення) [3, с. 11].

В юридичній літературі нерідко піднімається питання про співвідношення понять «правозастосування», «застосування норм права» і «правозастосовна діяльність» і вказується на неможливість їх ототожнення. Так, на думку О. О. Ушакова і В. Б. Реутова [19], ці категорії співвідносяться як загальне і окреме, частина і ціле: «*правозастосування*» вказує на специфічну форму правореалізації, «*застосування норм права*» означає процес повної реалізації норми самим актом її застосування, а «*правозастосовна діяльність*» або «*правозастосовчий процес*» позначають більш складні випадки, які потребують послідовного здійснення численних актів застосування норм права [3, с. 7]. Подібне розрізнення не має принципового значення для нашого дослідження, оскільки вимоги, що висуваються до правозастосовця, є однаково важливими для їх дотримання та їх роль не змінюється в усіх зазначених випадках; крім того, всі ці випадки об'єднані одним критерієм – наявністю суб'єкта владних повноважень.

Д. О. Бочаров справедливо вказує на те, що зумовлена потребами доцільності й справедливості варіативність правозастосовної діяльності вимагає творчого підходу до її здійснення. Прикладами такого він називає висування версій, інтерпретацію текстів нормативно-правових актів та доказового матеріалу, формування доказової бази рішення та його обґрунтування [3, с. 7]. Ю. О. Тихомиров вказує на свідоме використання законодавцем прийому невизначених формулювань для того, щоб поширити дію закону на коло невідомих ситуацій, які потенційно можуть виникнути, що, на його думку, визначає значну сферу дискреції правозастосовця. Це не дозволяє ставитися до

права виключно як до вираження довільної державної волі, а до застосування норм права – як до формально-логічного процесу дедукування конкретних правозастосовних рішень [15, с. 44]. «Творчу сваволлю» унеможлиблює здійснення застосування права на засадах обмеження власного розсуду суб'єктів правозастосування правовими ж рамками [3, с. 11].

Це підводить наше дослідження до розгляду вимог та принципів, які висуваються до застосування норм права. До таких принципів зазвичай відносять: обґрунтованість, доцільність, законність, справедливість, добросовісність, пропорційність, розумність.

Обґрунтованість як вимога до правозастосування означає всебічне і об'єктивне з'ясування істотних обставин справи, встановлення формальної істини, тобто встановлення відповідності висновку суб'єкта правозастосування не об'єктивній істині, а заздалегідь визначеним правилам, умовам [10, с. 22]. Установити об'єктивну істину у практиці застосування правових норм – значить зробити вірні висновки, які вірно відображають реальну дійсність, які повністю відповідають обставинам даної конкретної справи [12, с. 224].

Вимога *доцільності* пояснює загальну спрямованість і мету правозастосування. Ціннісна спрямованість правозастосування означає відповідність цього процесу основоположним принципам права, які становлять основу права: рівність, справедливість, свобода, гуманізм [10, с. 25]. Поняття доцільності правозастосовної діяльності має щонайменше два смислових шари: у першому випадку доцільність правозастосовної діяльності передбачає цілеспрямованість та ефективність такої діяльності, а у другому розумінні поняття доцільності співвідноситься з поняттям оптимальності [3, с. 9].

Тісно пов'язаною з вимогами обґрунтованості та доцільності є *законність*. Це – багатогранне явище у праві, що виступає як *вимога діяльності органів держави та посадових осіб*. Законність обумовлює: необхідність здійснення владних повноважень у межах наданих повноважень відповідно до закону, можливість функціонування лише конституційно визначених державних структур, наявність нормативно закріпленої системи повноважень,

що чітко визначають не лише права, обов'язки, а і відповідальність органів та посадових осіб, реальне впровадження в діяльності органів державної влади принципу верховенства прав та свобод особи, наявність особливих засобів впливу на владні структури, що забезпечують охорону і відновлення порушених прав, врахування міжнародно-правових стандартів та принципів [7, с. 452].

Законність у правозастосуванні передбачає дотримання всіх процедурних вимог при кваліфікації обставин справи, виборі й використанні норми права [4, с. 266]. Іншими словами, правозастосовне рішення повинно прийматися державним органом або посадовою особою в межах їхньої компетенції; правозастосовна діяльність має здійснюватися в порядку і формах, передбачених процесуальним законодавством; правозастосовні органи зобов'язані правильно вибирати правові норми, належним чином їх тлумачити, суворо дотримуватися їх змісту, не виходити за їх межі, здійснювати правильну кваліфікацію справи і приймати рішення відповідно до приписів цих норм [6, с. 414]. П. Є. Недбайло вважає, що законність і обґрунтованість застосування правових норм є по суті єдиною вимогою. Проте він визнає, що законність прийнятого рішення з формальної сторони не виключатиме його необґрунтованості по суті, що дає підстави виділяти обґрунтованість як самостійну вимогу [12, с. 184].

Принцип правової визначеності також висуває низку вимог до правозастосування, а саме: обов'язкового виконання нормативно правових актів, існування практики уточнення змісту нормативно-правових актів, існування практики однакового застосування закону, остаточність, обов'язковість і виконання рішень судів щодо застосування закону [13, с. 189].

Справедливість як вимога до правозастосування передбачає безсторонність і послідовність правозастосовця. Безсторонність означає неупередженість щодо особи при прийнятті рішень; послідовність означає заперечення сваволі при розгляді справ [18, с. 134]. Ці дві вимоги розкривають *формальну справедливість*. Змістовну справедливість при застосуванні норм

права характеризує принцип пропорційності. З точки зору *процедурної справедливості*, справедливим буде рішення, яке прийняте з додержанням належних процедур [16, с. 79].

В. Мадіссон і В. Шахов пояснюють, що через те, що «у багатьох випадках законодавець змушений встановлювати відносно оптимальні гіпотези, диспозиції або санкції правових норм, серед цілої низки законних рішень для кожного конкретного випадку справедливим буде тільки одне», викликає практичну необхідність вибору не тільки законного, а й найбільш справедливого рішення. У такому випадку автори вважають, що поняття справедливості стає близьким до поняття доцільності. Доцільність ж існує в межах справедливості; обґрунтованості також у певних випадках межує із справедливістю [9, с. 285].

Добросовісність також виступає основною вимогою до застосування норм права, оскільки недобросовісність «може нейтралізувати корисний ефект дії майже будь-якої норми права» [13, с. 211]. Добросовісність означає сумлінне і чесне використання суб'єктом владних правозастосування наданих йому повноважень й виконання покладених обов'язків, а також порядного ставлення до учасників суспільних відносин [18, с. 134].

Крім того, до числа принципів, які повинні затверджуватися у ході застосування норм права, відносять *своєчасність*, або *оперативність*. Оперативність (швидкість) правозастосування – умова ефективної боротьби з правопорушеннями та захисту законних інтересів суб'єктів. Протилежна якість – тяганина у вирішенні справ – це, безумовно, антицінність [21, с. 260]. Саме тому законодавець ставить вимогу розумності строків як запоруку дотримання такого принципу суб'єктом застосування норм права.

До застосування норм права висувається вимога *пропорційності*, яка передбачає зважування суперечливих інтересів. Р. Циппеліус вважає її складовою частиною поняття правової держави: обираючи дію, адміністративний орган повинен порівняти інтереси, для яких вона є вигідною, з тими, для яких ця дія буде шкідливою; «(вибір) повинен триматись у тих

межах, які встановлює йому можливий (допустимий) смисл слів закону, мусить реалізувати здійснювати наміри законодавця, які однозначно впливають зі змісту закону, а також не може суперечити іншим нормам і має спрямовуватись на оптимальний і справедливий компроміс між задоволенням суперечливих інтересів» [20, с. 168]. Принцип пропорційності містить вимоги, адресовані насамперед законодавцеві, однак цей принцип адресований також суддям, що, застосовуючи закон, виступають у ролі оцінювачів обмежувальних дій законодавця, вони розробляють систему критеріїв про межі правомірного втручання законодавця в те чи інше право [14].

Розумність є одним із критеріїв дотримання вимог принципу пропорційності, тобто надає можливість зробити остаточний висновок про пропорційність/непропорційність обмежувальних заходів. Так, американські суди, розглядаючи випадки, пов'язані з обмеженням прав і втручанням в їх здійснення, проводять так звану перевірку акта на відповідність критерію «простої розумності», що, по суті, представляє собою більш або менш ретельний аналіз пропорційності [23, с. 69], що передбачає зважування інтересів (між особою і державою, між декількома особами) та визначення доцільності та необхідності заходів або видання актів для досягнення мети.

У сфері кримінально-виконавчого права України застосовується принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених. Таким чином, віднаходиться баланс примусу і стимулювання, що, врешті-решт є засобом подолання протиріччя інтересів адміністрації і засуджених [11, с. 174].

У роботі П. Гілі [5] описується принцип стриманості в американському кримінальному праві, що перегукується з вимогою розумності. Стриманість вважається достоїнством особи, яку асоціюють з іншими цінностями: терпимість, терпіння, витримка, самодисципліна і жертовність, а її антитезами є необачність, гнів, нетерпимість, спокусливість, самозакоханість, домінування і невинуватість жорстокість. Автор представляє принцип стриманості в аспекті застосування кримінального права та його створення. Щодо застосування

права, то «найбільш розпливчастим висловленням юриспруденційного достоїнства стриманості є принцип панування права», тобто стриманість виявляється в даному аспекті у принципі відокремлення інститутів держави і незалежності судової влади, відсутності зворотної дії, попередньому повідомленні та вимозі адекватної точності з метою уникнення розпливчатості (*принцип правової визначеності*), або надмірного розширення дії (*уникнення сваволі при застосування кримінального закону*). Ще одним виразом стриманості є *принцип пропорційності*. Принцип стриманості у створенні кримінальному праві вимагає встановлювати санкцію тоді, коли визначені форми поведінки спричиняють серйозну шкоду суспільству, тобто інші способи неефективні. Іншим аспектом стриманості у правотворенні є встановлення покарань, співмірних характеру протиправної поведінки [5, с. 219].

Німецький конституціоналіст У. Карпен вважає, що ефективне застосування означає *розсудливе* співвідношення між цілями та засобами в дійсності. Він перелічує елементи успішного застосування закону: ефективність, дієвість, стабільність, пропорційність і закликає шукати їх у конституціях держав або через тлумачення «структурних конституційних визначень» (правова держава, соціальна держава, права людини). Найпершим же завданням конституційно-правової держави є вжиття принципу пропорційності при обранні оптимального інструменту для застосування закону [8, с. 230].

Слід зауважити, що сьогодні розумність все частіше розглядається як самостійний принцип застосування норм права. Так, С. В. Прийма стверджує, що розумність відображає якісний бік інтерпретації, що здійснюється під час правозастосування, та властива їй саме через те, що вона є діяльністю, в основі якої знаходиться така властивість людської свідомості як розум; у випадку тлумачення як діяльності, яка здійснюється розумною особою, виявлення розумності означає, що інтерпретатор виявляє себе як розсудливий, стриманий толковий суб'єкт. Інша важлива функція принципу розумності є перевірка інтерпретаційних висновків на абсурдність. «Золоте правило тлумачення»

обумовлюється принципом розумності: при існуванні різних варіантів розуміння тих самих термінів необхідно обрати той, що дозволяє уникнути абсурдності висновків[17, с. 40].

А. Барак, аналізуючи значення розумності в діяльності суддів, зазначає, що «фундаментальний обов'язок судді полягає в тому, щоб здійснювати свій розсуд розумно». З його точки зору це означає: вибір однієї з можливостей, що знаходяться всередині зони розумності; розумність як гнучке вимога припускає прийняття до уваги обставин, що змінилися; розумність є стандартом для вибору між різними можливостями; розумність вибору визначається світоглядом судді, який, у свою чергу, ґрунтується на життєвому досвіді та соціальних принципах і політиці, які визначають його розуміння судової функції, а різний життєвий досвід передбачатиме різний розумний вибір. Для здійснення судового розсуду суддя повинен усвідомлювати значення використання суддівського розсуду, суть діяльності, спрямованість норми, публічної політики, тобто політики, яка закладена у нормі [2, с. 158].

Принцип розумності активно застосовується в судочинстві країн англосаксонської правової сім'ї, особливо у справах про цивільно-правову відповідальність за недбалість, як недотримання стандарту поведінки розумної людини. А принцип розумності як критерій оцінки дій адміністративних органів у Великій Британії отримав назву *тесту Венсбері* й визнає нечинним рішення адміністративного органу, якщо воно неможливе для виконання жодною *розумною людиною* [22, с. 51].

Очевидно, що перелік вимог до правильного та ефективного застосування норм права залишається невичерпним. Розвиток міжнародних систем із захисту прав і свобод людини створює нові виклики існуванню правової системи сучасних держав. Кодексом адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. прийнято найбільш прогресивні стандарти, зокрема у застосуванні норм права. Так, ст. 2 Кодексу зобов'язує адміністративні суди у справах про оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень перевіряти їх на дотримання вимог: законності, обґрунтованості,

безсторонності, (неупередженості) добросовісності, розсудливості, дотриманням принципу рівності перед законом, пропорційності, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія), урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення, своєчасності та розумності строку.

Отже розумність, доходимо висновку про те, що пронизує розглянуті принципи застосування норм права і, будучи загальнофілософською категорією, що має важливе значення для права; вона виступає часто-густо критерієм дотримання/недотримання принципів застосування норм права.

Список літератури:

1. *Алексеев С. С.* Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
2. Барак Аарон. Судейское усмотрение / Аарон Барак. – М. : НОРМА, 1999. – 376 с.
3. *Бочаров Д. О.* Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми : проблемні лекції / Д. О. Бочаров – Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. – 73 с.
4. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права : Учебник для юридических вузов / А. Б. Венгеров. – 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
5. *Гілі Патрік.* Стриманість у карному праві / Патрік Гілі // Нариси з законопроекткування / за ред. Р. К. Бержерона. – Оттава : Центр правової реформи і законопроектних робіт, 1999. – 1069 с.
6. Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред.: М. В. Цвіка, О. В. Петришина ; Національна юридична академія України імені Я. Мудрого. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
7. *Зайчук О. В.* Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
8. *Карпен Ульріх.* Процес виконання закону // Карпен Ульріх. Нариси з нормотворення (міжнародний досвід). – Кн. 2 / Укр.-канад. програма з нормотворення. – К. : Укр. шк. навчання нормопроектувальників, 2000. – С. 132–282.
9. *Мадіссон В.* Правозастосування як різновид соціальної дійсності: законність і справедливість / В. Мадіссон, В. Шахов // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2005. – № 2. – С. 280–287.
10. *Малишев Б. В.* Застосування норм права (теорія і практика): навч. посіб. / Б. В. Малишев. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
11. *Михалко І. С.* Принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених і Європейські пенітенціарні правила / І. С. Михалко // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 травня 2009 р. / редкол. В. І. Борисов [та ін.]. – Х. : Право, 2009. – С. 173–176.
12. *Недбайло П. Е.* Применение советских правовых норм: монография / П. Е. Недбайло. – М. : Юрид. лит., 1960. – 511 с.
13. *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : моногр. / С. П. Погребняк ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

14. *Погребняк С. П.* Принцип пропорційності в судовій діяльності // Філософія права і загальна теорія права / С. П. Погребняк. – 2012. – № 2. – С. 49–55.
15. *Правоприменение: теория и практика / отв. ред. Ю. А. Тихомиров.* – М. : Формула права, 2008. – 432 с.
16. *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / відп. ред. В. С. Бігун.* – К., 2009. – 316 с.
17. *Прийма С.* Принцип розумності тлумачення норм права / С. Прийма // Вісник Національної академії правових наук України. – 2012. – № 3 (70). – С. 34–43.
18. *Теорія держави і права : посіб. для підготовки до держ. іспитів / за заг. ред. О. В. Петришина.* – Х. : Право, 2012. – 192 с.
19. *Ушаков А. А.* Социально-управленческая природа применения права / А. А. Ушаков, В. П. Реутов // Применение советского права : сб. научн. тр. – Вып. 30. – Свердловск, 1974.
20. *Циппеліус Р.* Юридична методологія / Рейнольд Циппеліус. – Чернівці : Рута, 2003. – 168 с.
21. *Черданцев А. Ф.* Теория государства и права : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 422 с.
22. *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – К. : Укр. центр правнич. студій, 2001. – 296 с.
23. *Шлинк Бернхард.* Пропорциональность. К проблеме баланса фундаментальных прав и общественных целей / Бернхард Шлинк // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 2 (87). – С. 56–76.

Мандрикова Е. А. Разумность в системе принципов к правоприменению.

В статье рассматриваются основные требования к процессу применения норм права. Анализируется значение разумности в системе принципов правоприменения. Рассматривается значение разумности в странах общего права.

Ключевые слова: принцип, применение, требования, разумность, нормы права, пропорциональность.

Mandrikova E. A. The reasonableness among the principles of the law-application process.

The main requirements for the process of law application are described in the article. The author analyzes the principle of reasonableness in the system of law-enforcement. The importance of reasonableness in the common law countries is discussed.

Key words: the principle, enforcement, the requirements, the reasonableness, rules of law, the proportionality.